

DRAGOLJUB PETROVIC

Iredenta fašističke Rumunije u severoistočnoj Srbiji 1941—1944. godine

SVE DO ZNAMENITIH DOGAĐAJA na jugoistoku Evrope osme decenije XIX veka interesovanje Vlaške, odnosno od 1861. godine Rumunije za stanovništvo severoistočne Srbije, zvano Vlasima,¹ nije se primećivalo.² Počeci rumunske iredentističke propagande na tlu severoistočne Srbije javljaju se tek pred kraj sedamdesetih godina XIX stoleća.³ Nekoliko zabeleženih slučajeva ukazuje da je iredentistička propaganda pokazivala znake aktivnosti poslednje dve decenije XIX i prve dve XX veka.⁴ Nosiocima ove propagandne akcije među Vlasima, pored ubačenih agenata, javljaju se najčešće pojedini učitelji, sveštenici i trgovci, čija se delatnost iscrpljuje rasturanjem dobijenih spisa iz Rumunije i deklarisanjem rumunske nacionalnosti.

Verovatno je nešto poznija, negde od početka XX veka, pojava vrbovanja, inače vrlo malog broja, omladinaca Vlaha radi školovanja u Rumuniji.⁵

Krajem prvog svetskog rata izraženije su rumunske revandikacije na čitav Banat a takođe, samo u mnogo blažoj meri, na teritoriju severoistočne Srbije. Rumunska iredenta razvila je izvesnu aktivnost preko *Nacionalnog komiteta Rumuna u Srbiji*, formiranog u Kišinjevu još pre oslobođenja Rumunije i *Lige za oslobođenje Rumuna ispod srpskog jarma u Srbiji i Makedoniji*.⁶ Značajnija je bila

¹ Vlaško stanovništvo severoistočne Srbije je nastalo doseljavanjem iz rumunskih zemalja uglavnom u episi poznog feudalizma. Prema popisu iz 1948. godine u užoj Srbiji sa Sandžakom bilo je 93.440 stanovnika koji su kao maternji jezik deklarirali vlaški i cincarski. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948.*, knjiga IX, Beograd 1954, XV. Ovi zvanični podaci, međutim, mogu se dovesti u sumnju s obzirom da je deo stanovništva severoistočne Srbije iz raznih razloga deklarirao srpskohrvatski jezik kao maternji, mada inače govori vlaški. Prema našoj proceni broja stanovnika po selima i naseljima za koje pouzdano znamo da pripadaju vlaškoj jezičko-etničkoj grupi došlo bi se do zaključka da je ovih te godine u Srbiji bilo oko 220.000. Njih ima najviše u Ključu, Poreču, Zviždu, Homolju, oko Bora i Krajini, gde čine većinu, zatim u Crnoj Reci, oko Zaječara, u golubačkom podunavlju, Braničevu, Stigu, Mlavi, Resavi i nešto u Pomoravlju. Etnička skupina Vlaha ima svoje dve podgrupe: Ungurjane, doseljene iz Ugarske i Carane, poreklom iz Vlaške.

² Poznat je samo interes bojara Male Vlaške za radnom snagom, koja je tražena i na desnoj dunavskoj obali. Pokušaji da se Vlasi Krajine i Ključa isele u Rumuniju davanjem raznih povlastica, do ustupanja zemljišta bez naknade, nisu završeni uspehom. *Zbornik priloga za poznavanje Timočke krajine*, IV Zaječar 1937, 64.

³ Po nekim zabeleženim pričanjima, još 1878. g. u krajinskom okrugu lokalne vlasti, prilikom pretresa nekih kuća, našle su sanduke s knjigama propagandnog karaktera, pisane na rumunskom jeziku, i to cirilicom, prikladnom za srpske Vlahe. Jovan Đokić, *Kroz naselja s.-i. Srbije, Banata i susednih krajeva*, Beograd 1924, 387.

⁴ Rumunske knjige, uglavnom čitanke i pesmarice, nalazene su kod pojedinaca, u negotinskoj kasarni, manastiru Vratni. Jovan Đokić, n. d., 384, 388. Neka interesantna sredstva propagande zabeležio je Tihomir Đorđević u svom putopisnom delu *Kroz naše Rumune*, Beograd 1906, 67, 68.

⁵ Elaborat Vlasi, 37. sastavljen u SUP u Zaječaru 1950—1953; neregistrovana građa se nalazi u Sreskom komitetu SKJ Zaječar (u daljem tekstu: elab. Vlasi).

⁶ J. Đokić, n. d., 388. *Arhiv Vojnoistorijskog instituta: Operacijski dnevnik I srpske armije*, P. 4/I-11-3.

Na prelomu tridesetih i četrdesetih godina, u novim uslovima, većina malih država Srednje Evrope i Balkana prihvatila je obeležja novih međunarodnih odnosa diktiranih od strane fašističkih sila. Preokret u kursu spoljne politike Rumunije naročito je karakterističan po svojoj drastičnosti. Država koja se najortodoksnije držala načela neprikosnovenosti granica, od vremena krupnih promena u svojim vrhovima 1938—40. godine sve očitije sledi i povinjava se diktatu i stilu međunarodnih odnosa fašističkih država. Pošto je politika očuvanja status quo krahirala, novi rukovodeći ljudi shvataju da je kurs aktivne zavojevačke politike prava mogućnost opstanaka pod novim okolnostima. Gubitak severne Transilvanije, južne Dobrudže i Besarabije nalagao je fašiziranoj Rumuniji da u agresivnoj politici traži kompenzaciju za izgubljene pokrajine. Što pristanji odnos s najmoćnijom fašističkom silom Nemačkom i agresivan stav prema slabijim susedima trebalo je da na međunarodnom planu afirmiše Rumuniju u fašističkom delu Evrope. U svemu ovome treba tražiti korene novog odnosa Rumunije prema svom jugozapadnom susedu, a teritorija severoistočne Srbije imala je da predstavlja pogodan objekat takve politike.

Rumunija je bila jedina susedna fašistička zemlja čije trupe nisu umarširale u Jugoslaviju aprila 1941. Ona je ostala po strani i prilikom podele jugoslovenskih zemalja. Međutim, neposredno posle okupacije, generalska vlada Antoneska naglo poteže pitanje srpskih krajeva u kojima žive Rumuni i Vlasi izmešani sa srpskim stanovništvom.

Postoji memorandum rumunske fašističke vlade upućen Berlinu neposredno po završetku aprilskog rata, datiran oko 20, najkasnije 23. aprila, kojim se zahtevaju u okviru »preuređenja Balkana« nove rumunske granice prema jugoslovenskim zemljama. Pored jasnog zahteva za jugoslovenskim delom Banata, rumunska fašistička vlada u 3. tački memoranduma daje neka alternativna rešenja za »svoje sunarodnike« u slivovima Timoka i Vardara. Dotični krajevi, mada nisu jasno određeni, trebalo bi da dobiju neku autonomiju, koja je takođe dosta neodređena, no tvorci memoranduma su svakako ciljali na neko vezivanje tih pokrajina za rumunsku državu. Najzad, i najodređenije, traži se nemačko-rumunsko-italijanski kondominij, uz eventualno učešće Bugarske, u timočkoj oblasti.¹³

Degradiran položaj srpskog naroda i Srbije, koju je Nemačka pretvorila u svoju okupacionu zonu, pružao je izgleda Rumuniji da delimično nadoknadi izgubljene teritorije prisvajanjem delova Banata i severoistočne Srbije. Strah od mađarske okupacije Banata i bugarskih pretenzija na istočnu Srbiju potencirao je njene aspira-

¹³ Po slovu memoranduma, fašistička Rumunija je tražila »rumunske teritorije za rumunsko stanovništvo oko Timoka i Vardara, ili nemačko-rumunsko-italijanski kondominij u timočkoj oblasti (moguće i sa bugarskim učešćem)«. *Dokuments on German foreign policy 1918—1945*, series D, volume XII, Washington 1962, br. dokumenta 387, str. 616—18.

cije na ove dve pokrajine. Uspeši fašističke vojske na Istočnom frontu posle 22. juna 1941. svakako su još jače rasplamsali aspiracije panrumunskih fašista.

Da bi ostvarila svoje ciljeve u severoistočnoj Srbiji, fašistička Rumunija je potegla javnosti malo poznat ali u prošlosti već oporban iredentistički aparat, koji do tada nikada nije imao tako veliku podršku u Bukureštu.

Prvi znaci rumunske iredentističke delatnosti u okupiranoj Srbiji javljaju se u prvoj polovini maja 1941. Pripadnici jugoslovenske vojske, zarobljeni još prvih dana aprilskog rata od nemačke vojne sile, uglavnom na teritoriji istočno od Morave, prebačeni su iz Srbije u Bugarsku, a odatle 12. aprila preko Dunava, kod Turn Magurele,¹⁴ u Rumuniju, u nemački logor Sokalos, kod Temišvara.¹⁵ Na intervenciju rumunskih vojnih i civilnih organa svi zarobljenici, uglavnom vojnici i podoficiri, koji su, u nadi da će biti pušteni kućama, izjavili da su Rumuni, predati su rumunskim vojnim vlastima, koje su ih smestile u svoje logore. Pošto su prethodno osetili veliku pažnju rumunskih vlasti, ispoljenu u naglo poboljšanom režimu ishrane, higijene i kretanja, imali su prilike da slušaju predavanja kojima su ubeđivani da su Vlasi severoistočne Srbije Rumuni, koje će »Velika Rumunija« ujediniti. U logoru se na raspoloženje zarobljenika uticalo priređenim pozorišnim predstavama, igrankama, vatrenim iredentističkim govorima preko radija, kao i religioznim obredima na rumunskom jeziku.¹⁶ Svima su podeljeni pokloni, a nekima i novčana pomoć. Supruga generala Antoneska, prilikom posete logoru, delila je zarobljenicima bukvere, a nekolicinu ovih primio je sam Antonesku. Tek posle svega ovoga od zarobljenika se tražilo da potpišu pet različitih papira i da se zakunu na vernost rumunskom kralju.¹⁷

Od sredine pa do kraja maja u severoistočnu Srbiju vratilo se oko 4.000 zarobljenika iz Rumunije,¹⁸ snabdevenih objavama na rumunskom i nemačkom jeziku, u kojima je stajalo da se iz zarobljenništva puštaju kao Rumuni. Sa sobom su nosili: rumunske bukvere, knjige, slike rumunskog kralja, »kondukatora« Antoneska i nekih glavnih iredentističkih prvaka. Ti zarobljenici povratnici imali su da posluže kao iredentistički misionari među življem na teritoriji između Timoka i Morave.

Prvi dokumenat upućen stanovništvu severoistočne Srbije je svakako pismo Đorđa Suvejkica,¹⁹ pisano 10. maja u Bukureštu, u

¹⁴ *Državni arhiv Sekretarijata inostranih poslova*. Diplomatski arhiv, paket L-1184, broj dokumenta XLIII II/1.

¹⁵ AVII — Mf — Bileće 12/121.

¹⁶ AVII. Nedićevska arhiva, kutija 19, fascikl 2, broj dok. 82.

¹⁷ AVII — Nda—19—2—69.

¹⁸ Prema izveštaju komesarskog MUP-a, AVIII — Nda—19—2—69. Manje je verovatan izveštaj Odeljenja državne bezbednosti za okrug zaječarski od 1. novembra 1946. po kome se iz zarobljenništva vratilo svega 3.500 ljudi, AVII — Nda—19—2—63.

¹⁹ Đorđe Suvejkic, Gheorghe Suveica, Vlah iz Slatine kod Brze Palanke, rođen 1912. god. u porodici lišenoj sredstava za opstanak. Školovao ga je Đorđe Popović, sveštenik iz Jabukovca. Završivši nižu gimnaziju i bogosloviju služio je kao sveštenik u selu Rajcu do 1938. god. Tada se upoznao i družio s Vasom Bajićem (etnički Srbin), urednikom »Krajinskih novina«, koje su se držale neke-opozicione orijentacije. Sa Bajićem vezivala su ga i slična shvatanja života: raskalašnost, naročito pri alkoholu i sklonost ka avanturizmu do kriminala.

kome se nagoveštava uloga Rumunije za »narod Timoka, Krajine i Morave«. ²⁰ U pismu upućenom predsednicima opština 28. maja takođe iz Bukurešta, jače je naglašena uloga »bratske« Rumunije, koja »pruža ruku spasenja i prima nas u bratski zagrljaj«. ²¹ Sledeći dokumenat je najkarakterističniji. »Deklaracijom« se već otvoreno izražavaju aspiracije iredente, a ujedno i ambicije njenog najaktivnijeg prvaka. ²²

Središte celokupne panrumunske aktivnosti, pa i one koja je delala na tlu Srbije, bio je Bukurešt. U njemu su sastavljani svi važniji iredentistički akti i pisma. Radi lakšeg i efikasnijeg delovanja neposredni rukovodioci iredente u severoistočnoj Srbiji dejstvovali su iz Turn Severina. Veze ovih sa aktivistima panrumunske ekspoziture u Vršcu, koji su nastojali da dokažu da je ceo Banat rumunski, su nesumnjive. ²³ Za severoistočnu Srbiju, možda još preciznije —

Do krajnosti nemirne prirode, nije mogao nigde da se skrasi. Uoči rata bio je sa službom u Grabovici u ključkom srezu. U Grabovici je od seoskih mladića obrazovao četu, koju je obučavao za odbranu protiv Nemaca. Mada nije bio vojni obveznik, dobrovoljno se priključio prvo 678. samostalnom bataljonu, a posle 8. dopunskom puku jugoslovenske vojske i povlačio se s tim jedinicama dok se nisu raspale. Poslednji put je viđen u Požarevcu 22. aprila, kada mu se gubi trag. Tih, možda tog dana, prebegao je u Rumuniju, kada počinje njegova prorumunska delatnost. Mada je poznato da je još pre okupacije imao mnogo poznanika među rumunskim časnicima i građanima, pogotovu u Turn Severinu, nema jasnih podataka o njegovoj prorumunskoj aktivnosti do kraja aprila 1941. godine. U Rumuniji je imao podršku naročito od generala Dragalina, ranije poznatog frankofila, šefa dunavskih graničnih trupa Prvuleska, Aleksandra Butorske, kao i kod nekih članova vlade. AVII — Nda—19—2—96. AVII — Nda—19—2—63. AVII — Mf—Bileće 12/121—122.

»Ljubljani prijatelju, rukovođen bezgraničnom voljom da pomognem našem narodu iz Timoka i Krajine u ovim teškim danima ovog surovog rata primio sam pomoć od rumunske vlade, kojom rukovodi Gospodin General Jon Antonesku, kako bi se svi Rumuni koji se nalaze u ropstvu oslobodili, ukazala im se pomoć kao braći iste krvi i na kraju bili poslani svojim kućama. U cilju što bržeg oslobođenja naših sinova potrebna mi je vaša pomoć, te se umoljavate da iz svih sela pošaljete po jedan spisak sa potrebnim podacima o našim zarobljenim sinovima.

Odgovorite što pre, u vašem je interesu i interesu našeg naroda, jer samo tako Rumunija može biti od koristi našem narodu iz Timoka, Krajine i Morave.

Traženi spisak poslaćete mi po jednom čoveku koga budete sami izabrali među vama, meni u Turn Severin u komandu garnizona, gde ću ga ja čekati.

Čovek koji treba da pređe granicu od Dunava kod Kladova, može da prođe slobodno.

Vaš ljubljani otac Đorđe Suvejka, pastor iz Grabovice.

Sledi spisak zarobljenika koji se još nisu vratili. AVIII — Nda—19—2—68/5.

» AVII — Nda—19—2—62/4.

»Domului Preot GHEORGHE SUVEICA, delegatul Românilor din Judetele: Craina, Timoc, Pojarevat, și Morava, din fosta Jugoslavie
Noi, subsemnatii Consilieri (odbornici) si fruntasi ai comunei, in sedinta noastră de astăzi,

AM HOTARAT:

Intărim ca delegat al nostru pe lângă Onoratul Guvern al României, pe Părintele GHEORGHE SUVEICA preot în comuna Grabovita.

Il rugăm si îl încredințăm să intervină pe lângă Onoratul Guvern al' României, să ceară ca Armata Română să vie în aceste judete pentru a ne asigura libertatea si pentru ca poporul nostru să poată pregăti anexarea la România. Tot odată îl mai rugăm, să aducă adâncă noastră mulțumire si recunoștință Onoratului Guvern și tuturor fraților din România, pentru marea dragoste cu care au îngrijit pe frații și feciorii nostri, prizonieri». AVII — Nda—19—2—68

(Gospodinu svešteniku ĐORĐU SUVEJKI, rumunskom poslaniku za okruge bivše Jugoslavije: Krajinski, Timočki, Požarevački i Moravski.

Mi dole potpisani odbornici i rukovodioci opštine na današnjoj našoj sednici

DONELI SMO ODLUKU:

izabrali smo za našeg poslanika pri rumunskoj vladi oca Đorđa Suvejku, pastora iz opštine grabovičke.

Molimo ga i obavezujemo da interveniše kod rumunske vlade kako bi nam rumunska armija došla u našim gore pomenutim okruzima da nam osigura slobodu i da pripremi naš narod za ujedinjenje sa Rumunijom.

Ujedno ga molimo da izrazi naše duboko poštovanje i zadovoljstvo rumunskoj vladi i svima Rumunima, našoj braći, za veliku ljubav koju su pokazivali ukazujući pomoć našoj deci i našoj braći, zarobljenicima.)

» AVII — Nda—19—2—63.

Timočku krajinu, bile su posebno zainteresovane neke eminentne ličnosti fašističke Rumunije, kao popularni general Dragalin, zatim neki ministri, kao Luku i Mađaru, koji su davali punu podršku Suvejkicevoj akciji.²⁴ Značajan kanal iredente bilo je rumunsko izaslanstvo u Beogradu, gde je naročito aktivan bio referent Atanasije Popović.²⁵ U čitavoj ovoj akciji nije ostala bez udela i rumunska obaveštajna služba.²⁶

Dosta sličnosti, pa i veza sa iredentom u Srbiji imala je rumunska iredenta u severnoj Bugarskoj. Rezimirajući izveštaje bugarskih obaveštajnih organa iz 1941—42. godine može se zaključiti da krupnije diplomatske rumunske institucije nisu ispoljile aktivnost u tom smislu; iredentističku delatnost ispoljavali su, doduše, vrlo obazrivo, rumunski konzulati u Ruse, pogotovu u Vidinu.²⁷ No, sudbina ove pojave mnogo je podobna onoj u Srbiji i pored velike razlike u političkom položaju koji su uživale u ovo vreme Bugarska i Srbija.

Sve veze iredente, kao i njena organizacijska struktura nisu nam u potpunosti poznate. Postojalo je rukovodeće telo sa sedištem u Turn Severinu, koje je delalo pod pokroviteljstvom i po uputstvima vlade u Bukureštu. Na čelu tog tela stajao je Suvejkic a sekretar je bio Vasa Bajić.²⁸ Rukovodeću ulogu u čitavoj organizaciji imao je Suvejkic, sve dok nije zamenjen pogodnijom ličnošću.

Za materijalno obezbeđenje iredente, njenim rukovodiocima stavljena su na raspolaganje velika novčana, komunikativna i druga materijalna sredstva. Računa se da je rumunska vlada za troškove ove akcije odobrila preko 180 miliona leja.²⁹

Prva i najvažnija dejstva iredente, koja ujedno predstavljaju i njen najveći domet, bila su oslobađanje vojnih zarobljenika i akcije materijalne prirode. Puštanjem ratnih zarobljenika kućama računalo se da Rumunija stekne simpatije čitavog stanovništva severoistočne Srbije. U formularima koje su vojni zarobljenici doneli pitanje oslobođenja iz zarobljeništva vešto je uslovljeno i spojeno sa zahvalnošću Rumuniji, njenom vođi i vladi i daljim zahtevom ili molbom za inkorporisanje u »Veliku Rumuniju«. Mnogo se računalo i na efekat koji bi proizvela materijalna pomoć pružena stanovništvu. Posle zarobljenika, darežljivost Rumunije osetili su svi oni s kojima je došao u dodir Suvejkic ili njegovi neposredni saradnici. Svako ko je potpisao podnete formulare primao je predmete tzv. monopolske robe i novčani iznos, najmanje 500 rumunskih leja.³⁰ Veliki broj ljudi, na-

²⁴ AVII— Nda—21—1—119; AVII— Nda—19—2—63.

²⁵ AVII— Mf—Bileće 14/147. Prema dokumentaciji četničkoj, DM delegacija iz sela Mihajlovca primljena je od rumunskog poslanstva u Beogradu. AVII— Md—Bileće 12/123.

²⁶ Istorijski arhiv Zaječar: Elaborat: *Delovanje neprijatelja na području istočne Srbije (1941—1944)*, 4/5, rukopis sastavljen u SUP Zaječar prve polovine 1961, neregistrovano.

²⁷ Centralni državni istorijski arhiv u Sofiji, fond 370, opis 1, br. 1655. *Okružni državni arhiv u Vraci*, Bugarska, fond 2k, opis 3, br. 617.

²⁸ Prema elab. Vlasi (str. 40) vrh iredente činila je organizacija *Valea Timocului*. Prema telegramu Draže Mihajlovića jugoslovenskoj vladi u Londonu 27. oktobra 1942: »General Antonesku propagira organizovanje rumunskih manjina u Banatu i Homolju.« U tom cilju, navodno obrazovan je komitet u sastavu: major Emandi, Aleksandar Butorka, Atanasije Popović i Đorđe Popović; AVII— Mf—Bileće 14/147.

²⁹ AVII— Nda—19—2—63.

³⁰ Isto.

ročito iz ključkih naselja pored Dunava, išao je u Turn Severin i potpisivao sve što je Suvejkici tražio, te primao poklone i novac. Kad god je grabovički pop putovao, najčešće motornim čamcem po Dunavu, i dolazio u dodir s ljudima iz Srbije, svaki razgovor se završavao poklonima. Cirkularno pismo Suvejkica sreskim načelnicima u severoistočnoj Srbiji kojim se nametljivo ističu glavni aduti propagande, naročito je karakteristično za metod rada iredente.³¹

Pored svega ovoga, rumunske vlasti dozvolile su stanovništvu severoistočne Srbije krijumčarenje robe široke potrošnje, u kojoj se u Srbiji osećala velika nestašica.³² Tako se nabavljao u prvom redu petrolej, potom kamena sô, duvan, šibice, parafin za sveće i druga roba.

Krijumčarenje robe iz Rumunije uzelo je neobično velike razmere i pored toga što se krijumčarilo isključivo na malo.³³ Duž timočke komunikacije rumunska roba je preko Niša išla u razne krajeve Srbije. Kanali kontrabande dopirali su do Hrvatske i Grčke, čak i do Italije.³⁴ Velikom broju domaćinstava od Kladova do Niša krijumčarenje rumunskog petroleja predstavljalo je važan dopunski izvor sredstava za život sve do 1945. godine.

Usmenom propagandom računalo se na pridobijanje narodnog raspoloženja, stavljanjem u izgled boljeg i sigurnijeg života u »Velikoj Rumuniji«, bogatoj i moćnoj zemlji, sa snažnom privredom i velikim međunarodnim ugledom u »Novoj Evropi«. Život u do krajnosti degradiranoj Srbiji, navodno, ne bi pružao nikakvu ličnu ni imovnu bezbednost i zavisio bi od volje nemačkog ili bugarskog okupatora: Kroz usmenu agitaciju vidljivija je bila surevnjivost Velikorumuna prema Bugarskoj i njenim pretenzijama u istočnoj Srbiji.³⁵ Da bi se olakšao čin rumunske okupacije, mase su huškane da proganjanjem i ubijanjem finansa i drugih kvislinških organa ove pri-

³¹ »U teškim danima koje preživljujemo vlada Kraljevine Rumunije, kojoj na čelu stoji general gosp. Ion Antonesku, pružila nam je ruku spasenja.

Pored toga što je oslobodila veliki broj naših ljudi zarobljenih i što će i ostale osloboditi, vlada Kraljevine Rumunije želi da i materijalno pomogne naše ljude, kako bi im bar donekle olakšala teško breme koje nose i poboljšala teške životne prilike u kojima žive.

Radi toga izvolite, gosp. načelnice, prikupiti tačne podatke u vašem srezu o sledećem:

1. Koliko bi u vašem srezu trebalo kukuruza do žetve;
2. Koliko bi trebalo soli za tri meseca;
3. Koliko bi trebalo petroleuma za tri meseca;
4. Koliko bi trebalo duvana i šibica;
5. Pored ovoga, koje bi vam namirnice još bile potrebne.

Nadajući se da ćete shvatiti dobronamernost ovoga, ja vas molim da vaš izveštaj pošaljete preko naročitog delegata na dan 15. juna u Turn Severin.

Nemačke vlasti dozvolile su prelaz toga dana kod Kladova i Vršca.

Delegati neka se prijave prefekturi u Turn Severin. Bukurešt, 7. juni 1941. godine. »AVII—Nda—19—2—73.

³² AVII—Nda—32—12—3.

³³ Prema izveštaju carinarnice u Prahovu od 13. avgusta 1941: »U poslednje vreme učestali su ilegalni prelazi u Rumuniju seljaka iz Ljubičeva, Velesnice, Vajuge, Korbova, Rikova, Velike Vrbice, Male Vrbice i Kostola, i to u masama, po 400, 500 lica, obično u pola dana, tako da su malobrojni i inače slabo naoružani finansijski organi u nemogućnosti da rulji naoružanoj batinama stanu na put.« AVII—Nda—19—2—105.

³⁴ Elab. Vlasi, 41.

³⁵ Suvejkici je razgovore s prostim svetom severoistočne Srbije počinjao obično pitanjem koja je okupacija poželjnija: rumunska ili bugarska. AVII—Nda—19—2—101.

kažu nemoćnim i izazovu nered, kako bi se Nemcima intervencija rumunske vojske učinila nužnom.³⁶ Preko Dunava su prebacivani pojedini agenti sa zadatkom da drže zborove po vlaškim naseljima.³⁷ Za neke glasove stanovništvo je bilo živo zainteresovano. Poruka Suvejkića narodu da žito ne vrše dvadeset dana posle žetve, u kom roku bi došla rumunska vojska i zaštitila žetvu od nemačke реквизиције, ustalasala je seljačke mase između Timoka i Morave.³⁸ Usmena agitacija imala je izvesnog efekta, pogotovo u krajevima gde je Suvejkić imao neposrednije dodire s narodom. Međutim, pod snažnim uticajem spontano nastalih antirumunskih glasina u narodu, ona najčešće nije davala željene rezultate.

Da bi se pitanje »Rumuna« u Srbiji što ozbiljnije nametnulo međunarodnoj javnosti, iredenta poteže još jedno oveštalo sredstvo. Rumunska fašistička vlada, preko svog poslanstva u Berlinu, u prvoj polovini avgusta 1941. godine obratila se nemačkoj vladi, optužujući organe srpskog komesarijata zbog terorisanja otpuštenih zarobljenika koji su se deklarirali kao Rumuni, kao i članova porodice Suvejkić.³⁹ Nemački upravni štab u Beogradu zatražio je od Aćimovića objašnjenje 20. avgusta, na šta je usledilo negiranje osnova rumunske optužbe.⁴⁰ Izveštaj pomoćnika komesara MUP-a Ceke Đorđevića dosta ubedljivo pobija opravdanost ove rumunske diplomatske intervencije.⁴¹

Kao krajnje sredstvo na koje je iredenta računala bila je vojna okupacija severoistočne Srbije. Još u junu i julu 1941. čuli su se glasovi o dolasku rumunskih trupa i posedanju zemlje sve do Paraćina i Požarevca.⁴² Iz više izvora može se zaključiti da je sam iredentistički vođa verovao u skorbu aneksiju severoistočne Srbije.⁴³ U vreme kada je počela jenjavati, iredenta, ne mogavši da se pomiri s postojećim stanjem, pokušava da brzom okupacijom stavi celu javnost, u prvom redu nemačke organe, pred svršen čin. U izveštaju žandarmerijskog voda u Kladovu od 11. septembra 1941. kaže se: »Dana 10. IX 1941. godine oko 23 časa jedan puk rumunske vojske sa tri broda, koji su se ukrkali u brodove na pristaništu u Oršavi, pokušali su da pređu granicu našu i rumunsku preko Dunava kod mesta Tekije, ali to nisu mogli učiniti pošto su bili sprečeni od

³⁶ AVII — Nda-19-2-107; AVII — Mf-Bileće 9/640.

³⁷ Prema hronici opštine Kladovo (12), održan je takav jedan zbor u Radujevcu, dok su pokušaji u Kladovu i Grabovici osujećeni.

³⁸ AVII — Nda-19-2-101.

³⁹ AVII — Nda-19-2-72/3.

⁴⁰ AVII — Nda-19-2-111.

⁴¹ AVII — Nda-19-2-72.

⁴² AVII — Nda-19-2-97.

⁴³ Zanimljivo je pismo Suvejkića Mladenu Jovanoviću, učitelju u Sipu, avgusta 1941: »Reće mi Grigorije da te tamo gnjave. Ti radi a kada ja budem došao, ja ću o tebi voditi računa. Potrebno je da izvršiš organizaciju u celom krajinskom okrugu. Potrebno mi je da sa bivšim zarobljenicima organizuješ u svima mestima ljude koje treba da postaviš za predsednike opština. Pošalji mi preko Grigorija takve liste. Novac, kada ti treba za organizaciju, traži od Grigorija, on će ti dati. Ako možeš uzimaj potpise od seljaka da traže ujedinjenje. Ako te proganjaju idi u Ljubičevac neka te Cvelko Dinulović prebaci čamcem ovde. Dakle radi sve u tajnosti. Gliša će ti usmeno objasniti sve.« AVII — Nda-19-2-107.

⁴⁴ AVII — Nda-19-2-110.

strane nemačke vojske.«⁴⁴ Iluzornost ovog poduhvata sastojala se najviše u pogrešnoj proceni reagovanja nemačkih vlasti.

Iredenta je uspela da angažuje izvestan broj ljudi u severoistočnoj Srbiji, koji je aktivno propagirao ujedinjenje s Rumunijom. To su bili pojedini predsednici i delovođe opština i pokoji trgovac ili učitelj, uglavnom u Ključu i Krajini. U Poreču, Zviždu, Homolju, Stigu i Braničevu, golubačkom podunavlju i Resavi, gde se cela aktivnost manje osećala, iredenta je još teže ili nikako nije nalazila ljude koji bi bili nosioci njene propagande. Primetna je težnja da se za rad pridobiju, mereno merilima građanskog društva, najistaknutiji i najvaženiji građani. Njima su slata posebna pisma, isplaćivano im je do 5.000 leja, davani veći pokloni. I pored toga krug ljudi preko kojih je iredenta delovala bio je vanredno mali. Pa i taj mali broj pojedinaca je neiskreno radio, rukovođen gotovo isključivo materijalnim pobudama.⁴⁵

Iredenta je računala da pridobije čitavo stanovništvo severoistočne Srbije za ideju »ujedinjenja« sa »Velikom Rumunijom«. Isticani su tradicionalno dobri rumunsko-srpski odnosi i uloga Rumunije kao večite prijateljice srpskog naroda.⁴⁶ Mada se katkad govorilo o »oslobođenju Rumuna ispod srpskog jarma«, agitovalo se i među srpskim življem. Spiskovi zarobljenika koje bi rumunska vlada imala da oslobodi slati su čak u knjaževačku i belopotočku opštinu⁴⁷ zaglavskog sreza, gde uopšte nema Vlaha. Interesantno je da je iredenta delovala i u krajevima južno od Rtnja, dakle i van etničkog vlaškog područja, dokle ranija iredentistička aktivnost, pre drugog, kao i prvog svetskog rata, nije nikad doprla. Iako granice teritorije na kojoj je iredenta delovala nisu tačno određene, njene manifestacije mogle su se приметiti unutar linije: Sveti Nikola — Tresibaba — Devica, Rtanj — Paraćin — Velika Morava do ušća u Dunav. Naročito velika pažnja posvećena je istočnom delu ovog područja — Timočkoj krajini. »Valea Timocului« redovno se više ističe u rumunskim iredentističkim spisima i napisima nego »Valea Moravei«. Ima više razloga za ovo. Taj kraj je naseljen uglavnom Caranima, koji imaju više rumunskih, a manje slovenskih elemenata u odnosu na zapadnije Ungurjane. Tu je ponikao i onaj mali broj iredentista, koji su, prirodno, najviše dejstvovali u krugu svojih zemljaka. Najveće uspehe propaganda je imala u selima ravnog Ključa i Krajine na dunavskoj obali, kao: Velikoj i Maloj Vrbici, Korbovu, Rtkovu, Ljubičevcu, Prahovu, Radujevcu itd., a naročito Mihajlovcu. Iredenta je posebno bila zainteresovana da se timočka dolina ne prepusti bugarskoj aneksiji ili okupaciji.⁴⁸ Geopolitički, uz to privredni značaj timočke doline takođe je uzrokovao i njeno istaknutije mesto u rumunskom iredentističkom programu.

⁴⁴ Prema izveštaju zamenika načelnika sreza ključkog Jurišina, rezultat pregleda poslovanja u srezu je da su ljudi kompromitovani vezama sa Suvejkicem inače skloni korupciji. AVII — Nda-19-2-113.

⁴⁵ AVII — Nda-19-2-70.

⁴⁷ AVII — Nda-19-2-68/6—9.

⁴⁸ Vidi napomenu 35.

Iredentistička aktivnost, dostigavši svoj vrhunac polovinom juna, u avgustu, naročito od septembra 1941, nalazi se u punom jenjavanju. Sve su ređi izveštaji kvislinških organa njoj posvećeni. Posle propasti pokušaja zaposedanja severoistočne Srbije rumunskim trupama, iredenta u mnogome gubi od svoje snage. Veze njenog glavnog aktera Suvejkića sa stanovnicima severoistočne Srbije su sve slabije, a materijalna izdašnost sve manja.⁴⁹ I u samim iredentističkim krugovima došlo je do netrpeljivosti. Suvejkić je optuživao kod rumunske vlade članove rumunskog izaslanstva u Beogradu da mu ne ukazuju dovoljnu podršku, tražeći da se uklone i zamene energičnijim ljudima.⁵⁰ Sam šef iredente je imao mnogo neprijatelja, koji su nastojali da ga kompromituju kod najviših rumunskih organa i liše povlastica koje je uživao. Ako se uzme još u obzir da je, uprkos ulaganju znatnih materijalnih sredstava, izostao očekivani brz uspeh, mogu se uočiti glavni razlozi koji su doveli do ukidanja kancelarije u Turn Severinu početkom 1942. godine, posle čega se tragovi glavnih vođa iredente gube.⁵¹

Panrumunska propaganda pada u najteže vreme u novijoj istoriji srpskog naroda. Neposredno posle sloma aprila 1941. dezorijentisane narodne mase, zahvaćene strahom i u iščekivanju nečeg novog, lakše su se mogle zavesti nekom agitacijom negoli pod normalnim mirnodopskim okolnostima. Time se može objasniti što se deo masa privremeno mogao pokolebati pod uticajem prorumunske agitacije, koja je u najtežim danima, maja i juna 1941, unekoliko mogla da deluje kao uteha ili čak ohrabrenje. U očekivanju najgoreg, svet je pomišljao da se pomiri s mogućnošću dolaska rumunske vojske i uključenja ovih krajeva u Rumuniju, pod kojom bi se lakše mogla očuvati nacionalna individualnost negoli u slučaju bugarske aneksije. Rumunska okupacija, kojom bi se zamenio omraženi nemački okupator, smatrana je najmanjim zlom u postojećoj situaciji. U negotinskoj i kladovskoj čaršiji u maju i junu 1941. svet je sa zebnjom rezonovao da bi dolazak rumunske vojske bio možda najpogodniji izlaz iz mučnog besputnog stanja.⁵² Seljaštvo je imalo svoju računicu da uz pomoć rumunske vojske sačuva žetvu. Tek posle jačih mera kvislinških organa, a naročito od ulaska Sovjetskog Saveza u rat protiv Nemačke i vidnih manifestacija ustanka u Srbiji, narodne mase su, s rastućim nadama u slom okupatora, postale sve ravnodušnije na apele nekoliko prorumunskih agitatora. Sve jači razmah revolucije i sve teži položaj Nemačke i njenog saveznika Rumunije na Istočnom frontu uslovljavao je i psihičko raspoloženje

⁴⁹ AVII — Nda-19-2-106.

⁵⁰ AVII — Nda-19-2-104.

⁵¹ Postoji mogućnost da je Suvejkić s generalom Dragalinom emigrirao u Englesku, međutim, verovatnija je pretpostavka da je interniran u neki logor u Nemačkoj. AVII — Nda-19-2-63.

Vasa Bajić, marta 1943, prelazi iz Rumunije u Srbiju i pristupa četničkom timočkom korpusu, gde je uskoro ubijen od samih četnika. AVII — Mf-Bileće 24/137.

⁵² Prema kazivanju Arandela Stojanovića, kolportera, kao i drugih savremenika iz Negotina (jul 1963). Vidi *Hroniku grada Bora*, 15/16.

masa, koje su još pre oslobođenja konačno sahranile iluzije iredente o stvaranju »Velike Rumunije« na ruševinama okupirane Srbije.⁵³

Nova iredentistička garnitura, kojoj stoji na čelu Sandu Kristja,⁵⁴ 1942—44. god., u znatnoj meri menja svoju politiku. Odbačen je agresivan sistem otvorene masovne propagande i od 1942. prešlo se mahom na prikrivena sredstva, u težnji za perspektivnim rumuniziranjem severoistočne Srbije, čemu bi sledilo i političko uključanje ove u rumunsku državnu zajednicu.⁵⁵

U ovom periodu iredenta je naročito polagala na sredstva kulturne propagande sračunata na buđenje nacionalne svesti kod Vlaha. Preko Dunava su prebacivane velike količine raznih publikacija: bukvara, čitanki, prigodnih knjiga za poljoprivrednike, verskih spisa, pesmarica, biografija rumunskih velikana, zbirke rumunskih narodnih pripovedaka, do gramofonskih ploča rumunske narodne muzike.⁵⁶ Rasturana su dela eminentnih rumunskih književnika Emineska, Košbuka, Karadjala, Negrucia.⁵⁷ Najveći deo tih knjiga i publikacija uništavan je još na desnoj dunavnoj obali, a od onih spisa koji su stvarno rasturani širom teritorije severoistočne Srbije samo je jedan vrlo mali deo poslužio svojoj pravoj nameni.

U Rumuniji je bilo interesovanja za narodne umotvorine srbijanskih Vlaha. U Krajovi je 1943. godine štampana jedna zbirka narodnih pesama zabeleženih u timočkom kraju.⁵⁸ Ovakvim publikacijama se težilo da se Vlasi afirmišu kao nacionalna manjina u Srbiji i da se javno mnjenje, u prvom redu rumunsko, što jače zainteresuje za akciju iredente.

Najvažnije sredstvo koje je iredenta angažovala u cilju »kulturnog preporoda« vlaškog stanovništva predstavljala je štampa. Bilo je nekoliko listova koji su rasturani, kao »Albina« i »Zora«, ali je sedmični list »Nadejdea«, štampan u Vršcu, svakako bio najčitaniji rumunski tekst u severoistočnoj Srbiji.⁵⁹ Od 24. januara 1942, dana osamdeset trogodišnjice ujedinjenja Vlaške i Moldavije, »Nadežda« uvodi »Pagina Timocului« (od februara 1942. »Foia Timocului«), pisanu rumunskom latinicom i srpskom ćirilicom. Veliki broj no-

⁵³ Možda bi samo beletristička literatura, koja, na žalost, ne postoji, mogla da prezentira, između ostalog, i raspoloženje vlaškog seljaka kada je pukao glas između Timoka i Morave da će svi potpisnici iredentističkih apela biti mobilisani, da bi se kao rumunski vojnici borili na Istočnom frontu. AVII — Nda-19-2-113.

⁵⁴ Sandu Kristja, Sandu Cristea, Krsta Sandulović, rodom je iz porodice Sandulović u Zlokuću (Aleksandrovu), na desnoj obali Timoka. Pre rata je neko vreme radio u rumunskim selima u Banatu kao učitelj. U kolo iredente verovatno ga je uvukao prof. Dinulesku. Interesovao se za narodne pesme, nošnju i druga folklorna obeležja svojih zemljaka. Najveći uticaj je imao na stanovnike Zlokuća i susednih sela. Bio je jedan od retkih koji je prišao iredenti iz ubeđenja kao rumunoofil. Ideološki, i pored mnogih nepravilnih shvatanja, držao se progresivne orijentacije. Posle rata bio je sekretar u nekoj rumunskoj ambasadi. AVII — MF-Bileće-12/121; elab. Vlasi, 41/42.

⁵⁵ AVII — DM-SV-15721.

⁵⁶ AVII — MF-Bileće 12/121.

⁵⁷ Edicija »Cartea Romaneasca«: *Pagini alesse din skritorii Români*, AVII — Nda-19-2-30/2.

⁵⁸ AVII — MF-Bileće 12/125.

⁵⁹ List je izdavan još pre drugog svetskog rata i bio praktično ograničen samo na Banat.

vinskih članaka posvećen je *valea Timocului* i *valea Moravei*. Privajanje ovih teritorija predstavljano je kao jedan čin dela ujedinjenja rumunskog naroda, koje je počelo još 1859. godine.⁶⁰

I pored znatnog interesa rumunskih iredentističkih krugova i angažovanih velikih materijalnih sredstava, aktivnost na nacionalno-kulturnom planu nije naišla na očekivani prijem. Čak ni štampa, omiljeno sredstvo svake iredente, i pored svojstvene efikasnosti, nije postigla predviđeni uspeh. Manji, pismeni deo stanovništva teško je razumeo jezik kojim su pisani rumunski spisi i štampa. Ogromnoj većini naroda severoistočne Srbije sredstva panrumunske kulturne propagande ostala su strana.

Novi iredentistički aparat razvio je delatnost uglavnom među vlaškim stanovnicima u Krajini i oko donjeg Timoka. Agitacija je snažnije zahvatila vlaška sela na desnoj obali Timoka, anektirana od Bugarske, odakle je bio rodom sam Sandu Kristja.⁶¹ Veze su hvatane s pojedinim ljudima u koje su iredentisti imali poverenja, naročito sa intelektualcima. Mali krug pridobijene inteligencije predstavljao je perspektivno uporište iredente.

Iskustva iz 1941, kada je megalomanska iredentistička akcija raspirivala do krajnosti, da bi naglo splasnula, žestok nacionalistički teror na teritoriji Mlavskog, Krajinskog i Timočkog korpusa, puna neizvesnost u pogledu ishoda rata koja je zahvatila rumunske krugove, snaga revolucije u Jugoslaviji, sve je to uslovljavalo način propagande iredente, kao i celokupna njena obeležja. Ona je sada tiha, manje vidljiva, sklona kompromisima i uopšte realnija. Interesantno je da se njeno rukovodstvo nije slepo držalo i zaklanjalo iza fašističke vlade generala Antoneska. Naprotiv, kako je revolucija jačala a rat se bližio kraju, iredentisti u sve jačem stepenu prihvataju progresivnu orijentaciju. Značajno je da je veći broj intelektualaca blizak iredenti simpatisao u manjoj ili većoj meri revolucionarnu borbu. Neki su, spasavajući se od kvislinške policije i Mihaj-

⁶⁰ »Sa mislima na ujedinjenje, koje je počelo pre 83 godine, punog srca i duše i sa nadom da neće mnogo proći a da će doći dan kada ćemo svi, sakupljeni sa svih strana, živeti zajedno u jedinstvenoj rumunskoj državi. Braća sa Timoka, iz moravske doline i iz Banata bivše Jugoslavije, koji su sačuvali jezik i običaje trpeći pod tuđinom, uputiće svoju misao prema majci državi i poželeće iz dubine duše i iz svog srca da se oslobode tuđinskog jarma.

Verujemo u bolju budućnost... i rodiće se novo sunce pravde koje će da sija stotinama i hiljadama godina iznad rumunske zemlje.

Veliki dan ujedinjenja Rumuna očekujemo sa nadom i čistim srcem«. Članak Gligora Popi, 24. januar, »Nadežda«, 24. januar 1942.

Članak *Fratilor Timoceni* je takođe tipičan izraz nacionalnog zanosa jedne pozne iredente: »Od danas pa nadalje pišaćemo i za Rumune iz timočke i moravske doline. Novine »Nadežda« do danas su bile pisane samo za Rumune iz Banata...

Mi verujemo da ćete biti veoma obradovani jer ćete moći da upoznate lepe i dobre stvari napisane našim rumunskim jezikom. Mnoga će prsa da se ustresu, mnoga će srca da uzdrhte od radosti i mnogi će poželeći i nastojati da upoznaju priče, šale, pesme i druga štiva pisana našim lepim i slatkim jezikom.

Mi smo veoma nezadovoljni i izvinjavamo se zbog pomisli da svi Rumuni iz okolnih sela timočke i moravske doline neće moći da razumeju narečje na kome pišemo. Nismo mi krivi što nas mnogo ima i što živimo tako razbacani. Živeli smo daleko jedni od drugih i mnoga vremena za sebe nismo znali.« »Nadežda«, 24. januar 1942.

»Elaborat *Analiza stanja u nekim vlaškim selima sreza Negotin*, 5. rukopis, sastavljen u Sreskom komitetu Negotin; bez datuma. Neregistrovana građa se nalazi u Sreskom komitetu SKJ Zaječar (u daljem tekstu: elab. *Analiza*...).

lovićevih četnika, 1943. i 1944. godine prebegli u Rumuniju. Sandu Kristja se zalagao za njih, omogućavajući im školovanje ili zapošljavanje u Rumuniji.⁶² Na njegovu intervenciju rumunska policija je pustila neke uhapšene Vlahe osumnjičene kao komunistički simpatizeri.⁶³

Slomom fašističke Rumunije 23. avgusta 1944. iredenta ne prestaje da egzistira, ali doživljava interesantnu metamorfozu. Njen mali aparat, najkasnije krajem avgusta, gubi svaki oslonac i vezu s rumunskim vladinim krugovima i političko-državnim institucijama. Građanski kabineti Sanateska, Raduleska i Stribeja, opterećeni teškim problemima opstanka u vreme revolucionarnog preloma na evropskom jugoistoku, od avgusta 1944. do marta 1945. nisu ispoljili, a nisu ni mogli ispoljiti, nikakve znake pothranjivanja iredentističkih težnji u severoistočnoj Srbiji. Narodnofrontovska vlada Rumunije sprovodila je prema socijalističkoj Jugoslaviji politiku punog prijateljstva, u kojoj program iredente nije našao mesta. Prepuštena sama sebi, ograničena na nekoliko pojedinaca, iredenta je izražavala pri-tajene znake aktivnosti u duhu shvatanja i nastojanja njenog glavnog rukovodioca.

Oslobođenje je zateklo aparat iredente kao organizaciju donekle levo orijentisanu. U Turn Severinu, od kraja avgusta do oktobra 1944, formiran je »Ključki komunistički komitet«, koji je imao više karakter samozvane i divlje organizacije, a čiji su članovi bili iz Ključa i Krajine.⁶⁴ Dobar broj članova tog komiteta, koristeći konspirativnost iredente, prešao je u Srbiju i prilikom oslobođenja eksponirao se u organima vlasti i partijskim organizacijama u Ključu i Krajini, održavajući i dalje vezu sa Sandu Kristjom. Iredentistički aparat, u kome je odlučujuću ulogu imao Kristja, činio je neke usluge NO pokretu u Jugoslaviji.⁶⁵

U oslobođenoj zemlji iredentistički nastrojeni komunisti nastoje da se Vlasi severoistočne Srbije smatraju nekom vrstom nacionalne manjine ili da im se bar pruži neka kulturna autonomija. Kroz organizaciju KPJ, kao i druge masovne organizacije, radili su na uvođenju vlašskog jezika u školama, pisanju vlaške gramatike i uopšte insistirali na priznavanju narodnosnih obeležja stanovnika severoistočne Srbije koji govore vlaškim jezikom.⁶⁶ Mada je samo jedan mali broj komunista bio neposredno pod uticajem iredente, koncepcija o vlaškoj individualnosti imala je podršku kod velikog dela revolucionarnog javnog mnjenja Srbije. Insistiralo se na upotrebi vlašskog jezika, na kome su pisane neke publikacije, na zborovima u vlaškim selima izbegavao se srpski jezik, Radio Zaječar je davao

⁶² Isto.

⁶³ Elab. Vlasi, 41.

⁶⁴ Isto, 41/2.

⁶⁵ Obavljen je izvestan broj nabavki u Rumuniji u korist nekih institucija na oslobođenoj teritoriji istočne Srbije. Isto, 42.

⁶⁶ *Memoarska građa* (bez naslova), stenografske beleške, 35 (Sreta Vučković, Zivan Vasiljević, Slobodan Urošević, Boža Đurić i dr.), bez datuma. Neregistrovana građa se nalazi u Sreskom komitetu SKJ Zaječar.

emisije na vlaškom jeziku, a u Zaječaru je izlazio list »Vorba nostra«, pisan narečjem Vlaha Ungurjana. Bilo je i predloga o otvaranju vlaških škola. U partijskim organizacijama važno je pravilo da se komunisti vlašskog porekla u svojim dokumentima legitimišu kao Vlasi.⁶⁷ Sva ova nastojanja da se Vlasima severoistočne Srbije daju prava koja se inače pružaju nacionalnim manjinama nisu bez udela iredentističkog aparata Sandu Kristje.⁶⁸

Činjenica je da se vlaški stanovnici veoma žilavo držali svog jezika, pa je razumljiv izvestan interes za štampu i radio-emisije na sopstvenom dijalektu, naročito kod starijeg sveta.⁶⁹ Međutim, iz ranije ukorenjene želje da politički predstavljaju deo srpskog naroda, ispoljavali su snažan otpor prema svakom pokušaju da budu različito tretirani od svojih srpskih suseda. »Vorba nostra«, pisana jezikom koji Carani Krajine i Ključa nisu dobro razumeli, nije najbolje primljena. Glasovi o posebnim školama u kojima bi vlaška deca učila odvojeno od srpske bili su apsolutno nepopularni. Svaka mera koja se mogla shvatiti kao izdvajanje iz srpske, odnosno jugoslovenske zajednice i eventualno vezivanje s Rumunima preko Dunava izazivala je uznemirenje i nezadovoljstvo kod vlašskog stanovništva. U eri afirmacije svih nacionalnosti i nacionalnih manjina u tek oslobođenoj Jugoslaviji pokušaj priznavanja vlaške narodnosne individualnosti, na čemu je insistirala Jugoslovenska komunistička partija, ostao je bez rezultata. Nerealnost ovih nastojanja izvire iz nedostatka uslova za njihovo sprovođenje. Dalji razvoj događaja u socijalističkoj Jugoslaviji potkrepljuje tvrdnju o nestvarnosti jedne politike sprovedene jedno kratko vreme na teritoriji srbijanskog severoistoka.

Interesantno je pitanje stava nacionalističkih snaga i okupatorskih vlasti u Srbiji prema iredenti, kao i preduzetih protivmera sračunatih na pariranje njenoj propagandi na tlu severoistočne Srbije.

Prvi izveštaji organa kvislinške uprave početkom juna 1941. godine odišu zbunjenošću pred neočekivanim manifestacijama iredente.⁷⁰ Sreska načelstva, žandarmerijske stanice i drugi organi komesarijata traže hitno uputstva za postavljanje prema ovoj pojavi. Neke organizacije čija aktivnost nije prestala okupacijom obraćaju se predsedniku saveta komesara Aćimoviću sa opštim apelima, kao i konkretnijim predlozima mera kojima bi se ugušila prorumunska akcija.⁷¹ Već 5 juna *Odeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unu-*

⁶⁷ Elaborat *Problem rada sa Vlasima*, 1, rukopis sastavljen u Sreskom komitetu SKJ Negotin, bez datuma. Neregistrovana građa se nalazi u Sreskom komitetu SKJ Zaječar.

⁶⁸ Elab. *Vlasi*, 40—42.

⁶⁹ U eri javnih skupova neposredno po oslobođenju politički aktivisti koji su govorili vlaški imali su više uspeha u agitaciji po selima severoistočne Srbije. Elab. *Analiza* ... 3.

⁷⁰ Prvi takav poznati dokumenat je izveštaj načelnika sreza požarevačkog »Ministarstvu unutrašnjih poslova« 31. maja 1941. *AVII* — Nda-19-2-68.

⁷¹ Karakteristično je pismo predsednika Glavnog saveza zemljoradničkih zadruga Aćimoviću 4. juna 1941. *AVII* — Nda-19-2-71.

trašnjih poslova reaguje cirkularnim aktom, kojim se naređuje sreskim načelnicima da »odmah preko podređenih organa i viđenijih a nesumnjivo pouzdanih građana preduzmu mere da se ova propaganda suzbije i iskoreni«. ⁷² Istovremeno kvislinzi obaveštavaju nadležne orskomande, krajskomande i feldkomandu u Nišu, kao i upravni štab komandanta Srbije. ⁷³ Mere kvislinških upravnih organa, od Komesarijata za unutrašnje poslove preko banske uprave Moravske banovine u Nišu i Komesarijata Dunavske banovine u Smederevu, do sreskih načelstava i seoskih opština bile su veoma intenzivne, naročito u junu i julu 1941. godine. U ovome su imale punu podršku žandarmerijskih i graničnih kvislinških jedinica. Sprečavanje prelaska Dunava većini iredentističkih delegata, koji su 15. juna 1941. imali da se nađu u Turn Severinu i koje je sam Antonesku trebalo da primi, bila je prva krupna mera kvislinških organa. Na dunavskoj obali postavljen je kordon, kako bi se onemogućilo krijumčarenje, kao i svaki »neslužben« prelaz preko Dunava. Kažnjavne »kordono-prestupnika« imalo je za cilj »povratak vere i respekta u postojeći poredak«. ⁷⁴ Jedan broj učitelja koji su se deklarirali kao Rumuni, u Šetonji, Stamnici i Orljevu, jula 1941. »stavljen je na raspolaganje bez prava na prinadležnosti«. ⁷⁵ Zboraška Ljotićeva organizacija je takođe činila napore za ugušenje panrumunske aktivnosti preko svojih poverenika u severoistočnoj Srbiji, kao i putem pritiska na beogradsku »vladu«, kako bi ova preduzela striktnije mere protiv iredente. ⁷⁶ Njeni dobrovoljački odredi februara 1942. vršili su pretrese po stanovima, pleneći list »Nadežda« i druge iredentističke spise. ⁷⁷ Usmena kvislinška propaganda je takođe u znatnoj meri angažovana radi uspešnijeg suzbijanja iredente. ⁷⁸

Kvislingi u Beogradu su, kako izgleda, pokušavali zvaničnim i nezvaničnim sredstvima da utiču na rumunske upravljače, kako bi se ovi okanuli svojih aspiracija. Radilo se na uklanjanju Suvejkića, koji je kompromitovan i u Bukureštu i kod nemačkih organa. Prema iskazu popa Đoke Popovića iz Jabukovca, Nedić je kod Nemaca svoj pristanak za formiranje vlade uslovljavao između ostalog i željom da se »renegat« Suvejkić sa svojim aparatom ukloni iz Turn Severina. ⁷⁹ Poznato je da su Nedić i Antonesku međusobno vodili korespondenciju i čak negovali izvesnu prijateljsku trpeljivost. ⁸⁰ Mada je o čitavoj stvari svakako bio dobro obavešten, Nedić je krajem 1943, dakle znatno vreme posle sloma Suvejkićeve akcije, pismeno zahvaljivao maršalu Antonesku za materijalnu pomoć pruženu

⁷² AVII — Nda-19-2-65.

⁷³ AVII — Nda-19-2-62/2.

⁷⁴ AVII — Nda-19-2-107. Čak su, kao preventiva, gotovo svi privatni, uglavnom ribarski čamci na Dunavu bili uzapćeni. AVII — Nda-19-2-105.

⁷⁵ AVII — Nda-19-2-98.

⁷⁶ AVII — Nda-50-1-52.

⁷⁷ AVII — Nda-21-1-64.

⁷⁸ Nekoliko komesarskih ministara i banskih savetnika je na terenu agitovalo protiv iredente. AVII — Nda-19-2-84.

⁷⁹ AVII — Nda-19-2-63.

⁸⁰ AVII — Mf-Bileće-14/28. AVII — Mf-Bileće 9/685.

srpskom narodu u istočnoj Srbiji što je, navodilo se, olakšalo položaj Srbije.⁸¹ Nastojalo se da u Bukurešt dopru glasovi o neophodnosti srpskog prijateljstva.⁸² Navodilo se da je osakaćenoj Rumuniji između ojačane Mađarske i Bugarske potrebno postojanje što jače Srbije, čime bi se jedino mogla obezbediti ravnoteža snaga na jugoistoku Evrope. Naslonom na ovog prirodnog i tradicionalnog saveznika, Rumunija, navodno, može osigurati perspektivnu budućnost u ovom delu »Nove Evrope«.⁸³

Širok registar svih dostupnih sredstava preduzetih od strane beogradskih kvislinga i podređenih im organa imao je znatnog udela na promene u ličnostima i metodu rada iredente i uopšte na deplasiranje cele akcije.

Interesantno je da se mere kvislinškog aparata, ma koliko bile hitne i energične, čak striktne, nisu odlikovale uobičajenom surovošću. Sredstva koja su primenjivana imala su najčešće bezbolan, preventivan ili demagoški karakter. Najrigoroznija mera sastojala se u hapšenju svega nekoliko desetina ljudi, koji su držani u zatvoru ukupno 48 časova. Izvestan izuzetak učinjen je s jednim brojem krijumčara, koji su bili zatvoreni najviše do 30 dana. Poznati sistem drastičnih mera primenjivan prema revolucionarima u ovom slučaju nijednom nije bio upotrebljen. Nesravnjivo manja opasnost po interese kvislinške buržoazije najveći je uzrok što su njene mere bile vrlo odmerene. Apsolutna zavisnost od nemačkog okupatora inače je onemogućavala oštriji razračun sa iredentom. I forsiranje dobrih odnosa s fašističkom Rumunijom, koja je bila uzor srbijanskim kvislinškim krugovima, delimično je imalo uticaja, pa je sistem krvavih sankcija odbačen. Zatim, raspoloženje stanovništva severoistočne Srbije prema iredenti bilo je takvo da su se kvislinzi u Beogradu osećali sigurni. Najzad, srbijanskoj građanskoj klasi nije bilo u računu da represalijama izaziva stanovništvo.⁸⁴

Razumljivo da je kompletan sistem mera kvislinške uprave bio u okvirima datim od nemačkih organa. Svaki iole važniji potez komesarijata ili Nedićeve vlade već je bio predložen i odobren od okupatora. Čitava mala afera oko lista »Nadežda« marta 1942. pred-

⁸¹ Prema izveštaju kraljevskog poslanika Avakumovića od 16. decembra 1943. »Maršal Antonesko pokazuje to pismo stranim diplomatima u Bukureštu kao dokaz da je imao uspeha i da je sebi obezbedio prijateljstvo srpskog naroda«. *Diplomatski arhiv DSIP* — paket L-1183 — br. dok. XXV²/14.

⁸² Prema nekim izvorima, pop Đoka Popović, inače Nedićev pouzdanik, između sredine 1942. i kraja 1943. god., kada je Suvejkiceva kancelarija u Turnu bila već likvidirana, putovao je u Bukurešt s naročitom misijom uspostavljanja prijateljskih dodira između Nedićeve Srbije i Antoneskove Rumunije, po cenu odricanja poslednje od njenih interesa u severoistočnoj Srbiji. *AVII* — Nda-19-2-113.

⁸³ Isto.

⁸⁴ »Neosnovano je tvrđenje rumunskog poslanstva u Berlinu da naše vlasti veoma loše postupaju sa Rumunima... Naprotiv, opšte je poznato da naše vlasti nikada nisu činile nikakvu razliku među građanima, naročito ne između stanovnika severoistočne Srbije koji se služe vlaškim jezikom, a koji su Srbi, ne zato što ih srpska uprava smatra Srbima, već što se oni sami tako osećaju... Logično je i sasvim razumljivo da u ovakvim prilikama srpska uprava neće preduzimati nikakve mere protiv građana, baš i kad bi imala razloga za to, jer bi takvim merama koristila protivničkoj strani«. Izveštaj pomoćnika Ceke Đorđevića komesaru Aćimoviću. *AVII* — Nda-19-2-72.

stavljala je iskustvo više kvislinškim upravljačima.⁸⁵ Efikasnost kvislinške politike u severoistočnoj Srbiji bila je omogućena blagonaklonim stavom nemačkih organa. Najveći njen doprinos suzbijanju iredente sastojao se, u stvari, u blagovremenom i obrazloženom ugrinju kod nemačkih vlasti.

Rumunske revandikacije na srpsku teritoriju južno od Dunava predstavljale su svakako iznenađenje za Nemce i u Berlinu i kod područnih vojnih vlasti. Istorija ovih aspiracija verovatno nije bila poznata nemačkim vođama. Očigledno je da su okupatorski organi bili potpuno zbunjeni u vreme iredentističke invazije maja-juna 1941. godine. Neki nemački organi, kao i pojedinci, pružali su podršku iredentistima u prvoj fazi njihove delatnosti.⁸⁶ Da bi mogli da zauzmu stav, nemačke vlasti na teritoriji severoistočne Srbije, s jedne strane, traže od kvislinške uprave sva obaveštenja o čitavoj akciji, a, s druge strane, obraćaju se za uputstva svojim pretpostavljenim organima. Put zaječarskog krajskomandanta u Beograd je svakako bio u cilju primanja uputstva od najviših okupatorskih organa u Srbiji.⁸⁷

Sredinom juna 1941. stav nemačkih organa u Srbiji je već sasvim određen. Konkretna mere, kao hapšenje devetnaest iredentističkih delegata u Tekiji, ili naređenje krajskomandanta, izdato 15. juna 1941. u Kladovu, po kome se Suvejić i članovi njegove porodice imaju lišiti slobode, govore o punoj odlučnosti da se na teritoriji Srbije održi stanje stvoreno aprila 1941.⁸⁸ I pored toga, osnovanost zahteva rumunske iredente bila je i dalje predmet interesovanja nemačkih okupatorskih organa. Gestapo je u Negotinu 1943. godine tražio podatke od načelstva brzopalanačkog sreza o nacionalnim osećanjima stanovništva, a interesovao se i za rezultate statističkog popisa iz 1921. godine.⁸⁹ Efekat tih istraživanja nije mnogo ili uopšte nije mogao ići u prilog argumentima iredente i pored toga što je ova računala na podršku nemačkih vlasti.

Ravnogorski pokret, dok je prve dve godine rata vegetirao u Homolju, nije imao snage da se uhvati ukoštac sa iredentom. Međutim, od početka 1943. godine, kada počinje intenzivnije da prodi i organizuje istočnu Srbiju, rumunska iredenta dobija opasnog neprijatelja. Razoružavanjem i rasturanjem graničnih i poljskih jedinica SDS u 1943/4. godini funkciju »legalnih« vlasti preuzimaju »ilegalne« jedinice ravnogorskih četnika. Mada su mnogi četnički, kao i kvislinški komandanti bili kompromitovani oko iredente, uglavnom zbog materijalnih špekulacija, mere kojima je pretila četnička organizacija bile su, kao obično, krajnje. Pored uništavanja novina i knjiga, još na pošti ili prilikom pretresa, pravljeni su proskripcioni spiskovi

⁸⁵ Pokušaj Nedićevih organa da spreče i čak zabrane rasturanje ovog lista u Srbiji marta 1942. u potpunosti je propao. Intervencija nemačkih vlasti bila je tako energična da su vrhunski kvislinški organi bili prinuđeni da svojim podređenim organima daju naloge o neometanju rasturanja lista na celom području vojnog zapovednika Srbije. AVII — Nda-21-I-69/14, 3, 8, 16.

⁸⁶ AVII — Nda-19-2-82.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ AVII — Mf-Bileće 12/124.

sumnjivih lica, kojima su slata preteća pisma.⁹⁰ Nekoliko ljudi je likvidirano pod sumnjom da su imali neke veze sa iredentom.⁹¹

Četništvo je bila jedina organizacija koja se sa iredentom obračunavala terorističkim merama. U tom pogledu njegova taktika se izdvajala svojom osobenošću, a posebno u odnosu na mnogo blaži, humaniji sistem mera otvorenih kvislinga, kao i organa predratne Jugoslavije, koji međusobno imaju mnogo više zajedničkih crta. Drakonska četnička sredstva ostavila su svoje posledice, što je razumljivo kada se ima u vidu, s jedne strane, njihova surovost a, s druge, nepopularnost iredente. Pod okolnostima četničke strahovlade 1943—44. godine za ovu nepopularnu akciju ostajalo je sve manje mesta na teritoriji Srbije.

Jugoslovensku emigrantsku vladu nisu mnogo brinuli potezi ove iredente. Ona je bila dovoljno obaveštena o čitavoj situaciji, te svesna njene male opasnosti razumljivo nije nalazila za potrebno da zbog toga dovodi u pitanje dobre odnose s Rumunijom. Imajući u vidu te činjenice, ona je materijalne darove iredente vešto primila kao prijateljsku pomoć rumunskog srpskom narodu.⁹²

Rumunska iredenta izazvala je preduzimanje mera pogodnih za njeno suzbijanje i od strane revolucionarnih snaga Jugoslavije. Okružni komiteti KPJ zaječarskog i požarevačkog okruga aktivno su delali u smislu raskrinkavanja iredente i njenog rukovodioca Suvejkića.⁹³ Do samog ustanka juna 1941. jedan od glavnih problema koji je stajao pred komunističkim organizacijama dva okruga u severoistočnom delu Srbije bila je prorumunska aktivnost. Okružni komitet u Zaječaru izradio je polovinom juna proglas narodu svog okruga u cilju razobličavanja ove aktivnosti.⁹⁴ Razvoj zbivanja zahтеvao je od Komunističke partije punu angažovanost oko podizanja naroda na ustanak, pa je protiviredentistička delatnost, u vreme kada je iredenta bila u jenjavanju, zauzela drugorazrednu ulogu. No, i dalje se na mase uticalo objašnjavanjem politike fašističke Rumunije, kao i bezidejnih pobuda iredentističkih krugova. Što je iredenta bila manje primetna, toliko su se revolucionarne snage, razumljivo, njom manje interesovale.

Rumunska iredenta je ostavila svoj pečat, iako ne jak, na tok socijalističke revolucije u Srbiji. Jedan deo njene propagande nepo-

⁹⁰ AVII — Mf-Bileće 12/122. AVII — Nda-22-1-32.

⁹¹ Elab. Vlasti, 41. U štabu Krajinskog korpusa bila je predviđena strašna odmazda za stanovnike sela Mihajlovca: »Za postupak sa rumunofilima u Mihajlovcu za dati momenat upoznat je komandant sreza i isti će prikupljati podatke u sporazumu sa komandantom brigade. Čišćenje po Hitlerovom sistemu izvršiće u datom momentu brigada.« Pismo komandanta Krajinskog korpusa Velimira Piletića komandantu Brzopalanačke brigade 24. IX 1943. AVII — DM-SV-15976. U jednom drugom dokumentu štaba Krajinskog korpusa od maja 1943. stoji: »Sela Mihajlovac, Radujevac i Prahovo treba proterati jer se osećaju Rumunima, i kod njih se ništa nije uspelo za našu stvar do danas.« AVII — 141-Bileće 12/186.

⁹² U svojoj izjavi 24. VII 1941. u Londonu ministar spoljnih poslova kraljevske vlade Ninčić je istakao »prijateljsku pomoć Rumuna našim zarobljenicima i podvukao da ima lepe nade za buduće odnose s Rumunijom kad jednom bude pao sadašnji režim«. *Diplomatski arhiv DSIP* — paket L-1185 — br. dok. XXXIX/33.

⁹³ AZRPS-M. OKZa — 41-s. 21.

⁹⁴ AZRPS-M. OUZa-41-s. 22.

sredno je imao za cilj slabljenje pozicija revolucije.⁹⁵ Pored toga, čitava njena aktivnost je posredno, i to teže, sputavala i usporavala oslobodilački rat. Njen uticaj je delovao na narodne mase u smislu njihovog izolovanja od učešća u revoluciji. I mada je činila teškoće i okupatoru, neposrednim kvislinzima i četnicima, ona je sigurno imala izvesnog uticaja na jačanje pometnje kod neupućenih masa i njihovo pasiviziranje. Niz raznih pojava vezanih u manjoj ili većoj meri za iredentu svakako je odvajao mase od revolucionarne borbe.

U svom poznom razvoju 1943/44. godine iredenta teži da primi lik revolucionarne organizacije. I pored izvesne male pomoći koju je pružila revolucionarnim snagama na teritoriji severoistočne Srbije, njeni pogrešni stavovi u pojedinim pitanjima,⁹⁶ kao i celokupno delovanje u narodu negativno se odražavalo na razvoj revolucije, čak i posle oslobodjenja istočne Srbije oktobra 1944.⁹⁷

Tokom revolucije, kao i prilikom oslobodjenja, naponi revolucionarnih snaga usmereni su ka što neposrednijem prilaženju vlaškom stanovništvu i njegovom uključenju u jedinstveni narodnooslobodilački front.⁹⁸ Prvi put su se u istoriji na vlaškom jeziku držali zborovi.⁹⁹ Mnogi proglasi i leci okružnih i sreskih komiteta — poverenstava, organa narodne vlasti i vojnih organa pisani su dvojezično. Na vlaškom jeziku su sastavljane i puštane u narod parole, a nekoliko partizanskih pesama je takođe komponovano na narečju Vlaha Ungurjana.¹⁰⁰ U partizanskim odredima, pogotovu onim koji su pretežno sastavljeni od Vlaha: Boljevačkom, Zviškom, Majdanpečkom, vlaški jezik bio je prvi put u slobodnoj upotrebi u jednoj jugoslovenskoj vojnoj jedinici. Ova politika koju je revolucija sprovodila u severoistočnoj Srbiji bila je potencirana, između ostalog, i opasnošću od rumunske iredente.

Teritorijalne aspiracije fašističke Rumunije na severoistočnu Srbiju doživele su pun neuspeh usled više raznih faktora, različitog intenziteta.

Ako se ti činioči klasifikuju prema intenzitetu, treba da se pođe od nacionalne i socijalne svesti narodnih masa severoistočne Srbije, izgrađivane pod posebnim istorijskim prilikama kroz mnogo decenija. Konstituisanje srpske nacionalne svesti kod jednog etnički nesrpskog, ili uglavnom nesrpskog stanovništva nije doživelo posebnu i temeljnu naučnu obradu, čime bi se potpunije shvatilo njegovo

⁹⁵ Suvejkid je apelovao na stanovništvo da ne ide u partizane budući da su ovi, »kao banditi«, »štetni« po društvo. AVII — Nda-19-2-63.

⁹⁶ »Ključki komunistički komitet« je opštio sa starim opštinskim upravama kao sa organima vlasti. Ovu praksu je prekinuo okružni komitet u Zaječaru. Elab. Vlasi, 42.

⁹⁷ Za jedinice Narodnooslobodilačke vojske mobilisane na teritoriji severoistočne Srbije karakteristični su česti slučajevi dezerterstva od oktobra 1944. do kraja rata. Slično, pasivno držanje imaju stanovnici severoistočne Srbije u četničkim jedinicama. Brojni dokumenti govore o njihovom paničarskom držanju u borbi. AVII — DM-SV-16819, 16820. Izvesnog udeila u ovome morala je imati i celokupna aktivnost iredente.

⁹⁸ AZRPS — OKZa-41; AZRPS-PKS-461.

⁹⁹ AVII — Nda-52-11-38.

¹⁰⁰ AZRPS — OKZa-91, 126.

držanje u periodu fašističke okupacije i socijalističke revolucije u Srbiji. Negativno raspoloženje vlašskog stanovništva prema Rumuniji i njenim pretenzijama išlo je do averzije. I ono malo pozitivnih rezultata do kojih je iredenta došla bilo je delo naročitih okolnosti i velikih materijalnih žrtava. Nesumnjive su simpatije koje je vlaško stanovništvo gajilo prema popu Suvejkicu, ali samo kao prema nekom dobrotvoru. Čak se i najuži krug ljudi preko kojih je iredenta delovala uglavnom nije iz ubeđenja za nju vezao. Nekoliko iredentističkih prvaka lično se nisu smatrali Rumunima. Dobar deo aktivista iredente bio je regrutovan među ljudima neuglednog socijalnog položaja, što je, uostalom, svedočanstvo više o neprijemljivosti njene propagande za šire mase.

Stanovništvo severoistočne Srbije je tokom rata moglo ispoljiti, i to samo delimično, neko zadovoljstvo zbog favorizovanja i pružanja izvesnih privilegija. Sličan je slučaj i prilikom oslobođenja, kada se u socijalističkoj Jugoslaviji insistiralo na izvesnoj vlaškoj etničko-narodnosnoj individualnosti. Međutim, viševekovni izolovani život stanovništva severoistočne Srbije nije mogao omogućiti bilo kakav osećaj uzajamnosti, solidarnosti prema narodu severno od Dunava, s kojim ono nije imalo gotovo nikakvih dodira. Otuda i apsolutna nezainteresovanost prema svemu što je ličilo na političko vezivanje s Rumunijom. Taj živalj, koji je pokazivao znake indiferencije i težnju za neangažovanjem u mnogim krupnim istorijskim zbivanjima, ispoljavao je neobičajenu snagu u težnji za političkim jedinstvom u srpskim, odnosno jugoslovenskim okvirima.

Krupan uzrok neuspeha iredente leži u stavu nemačkih okupacionih organa,¹⁰¹ koji izvire iz opšte politike Nemačke na jugoistoku Evrope. Težnja da se što celovitije države evropskog jugoistoka pretvore u politički i privredni privesak nemačkog Rajha išla je u raskorak s međusobnim aspiracijama i trvenjima malih država. Pružanje podrške nedovoljno realnim i konkretizovanim aspiracijama išlo bi na uštrb nemačkim interesima. I mada su kompleksni politički razlozi trenutno doveli u Berlinu do rešenja o razbijanju Jugoslavije, dalje rasparčavanje Srbije moralo je nemačkim funkcionerima izgledati besmisleno. Nemačkoj je bila potrebna privredno, a donekle i politički-administrativno očuvana Srbija. Naročito velika prirodna bogatstva istočne Srbije i strateški vođeni put kroz Đerdap predstavljali su neprikosnovene nemačke interese. Koliko kvislinzi toliko su i Nemci bili zainteresovani za »rad, red i mir« u Srbiji. Okupatorsko-kvislinške mere privrednog i političkog karaktera dovodila je u pitanje aktivnost iredente. Krijumčarenje rumunske robe unosilo je još veći haos u haotičnu, tzv. dirigovanu kvislinšku privredu. Da bi postigao svoje ciljeve, nemački okupator je bio prinuđen da izlazi u susret nekim željama kvislinga. Postojanje, inače, krajnje

¹⁰¹ Zanimljiv je izveštaj komandanta Krajinskog četničkog korpusa Piletića, po kome »da su Nemci dozvolili rumunsku propagandu ona bi imala pun uspeh«. AVII — MF-Bileće 12/125.

nepopularnog komesarskog i Nedićevog aparata, bez podrške nemačkih vlasti u suzbijanju revandikacija susednih fašističkih država, izgubilo bi svaki smisao. Najzad i sami nemački organi na teritoriji Srbije bili su zainteresovani da im se ne krnje podređena područja.

Mada rumunske revandikacije na severoistočnu Srbiju imaju svoju, može se reći bledu, istoriju, široj javnosti one nisu bile poznate. I sam program iredente, prostorno i sadržinski uglavnom nedovoljno određen, nije ovom pitanju davao karakter problema zrelog za radikalno rešavanje.

Geografski položaj teritorije koja je bila na meti iredenti, sa etnički jako izmešanim stanovništvom, predstavlja činilac koji je imao izvesnog značaja. Geografska udaljenost i izdvojenost severoistočne Srbije, odsustvo komunikacija koje bi je vezivale s Rumunijom, slaba mogućnost postavljanja neke autoritativne prirodne, etničke, strateške ili istorijske granice južno od Dunava, moralo je u izvesnom stepenu negativno uticati na uspeh ove akcije.

Reakcija kvislinško-četničkih organizacija je u priličnoj meri odigrala ulogu u ugušivanju iredentističke aktivnosti.

Mere organa revolucije čine takođe faktor koji je stajao na putu prorumunskoj propagandi. Same okolnosti pod kojima je tekla revolucija i perspektiva njene pobede zapečatile su ionako bezizglednu sudbinu rumunske iredente u severoistočnoj Srbiji.

Napori fašističke Rumunije da iskoristi težak međunarodni položaj Jugoslavije i srpskog naroda predstavljaju samo deo jedne politike vođene još od druge polovine XIX stoleća. Aspiracije na teritoriju severoistočne Srbije imale su gotovo sedam decenija svoje mesto u panrumunskom iredentističkom programu. Zavisno od međunarodnih okolnosti, oscilirajući od pritajene, gotovo špijunske delatnosti do pretnje vojnom okupacijom, iredenta se najviše eksponirala u ratnim, preciznije, prelomnim vremenima, a posebno u periodu fašizacije evropskog jugoistoka, kada je kondukatorska vlada s neobičnom agresivnošću stremila da otelotvori velikodržavnu ideju »Romania Mare«, stvaranu još u bojarsko-građanskoj Rumuniji tokom XIX i XX veka. Međunarodna konstelacija fašiziranog jugoistoka Evrope i vazalni odnos Rumunije prema Nemačkoj sputavao je njene aspiracije prema fašističkim zemljama Bugarskoj i Mađarskoj. Zato je rumunski iredentistički plan nalazio oduška u nastojanjima za aneksijom teritorija onih susednih država koje su se do kraja držale protivosovinske orijentacije.

Težnja Rumunije da ugodí svojim teritorijalnim interesima u Srbiji imala je za cilj i sputavanje ekstremnih revizionističkih težnji Bugarske zapadno od Timoka. Otuda, ali ne samo zato, i izvesnih demagoških crta u prorumunskoj propagandi u odnosu na srpsko stanovništvo. Suzbijanje bugarskih interesa, što je činilo suštinu

balkanske politike Rumunije poslednja dva stoleća, ispoljilo se, do-
duše u minijaturnom obliku, i na teritoriji istočne Srbije.

Iredenta u severoistočnoj Srbiji ne može se smatrati političkim pokretom nacionalne manjine radi pripajanja teritorije na kojoj živi zemlji matici. Njena obeležja je ne podvode pod ovu najčešću definiciju iredente uopšte. Bila je to jedna od onih iredentističkih akcija koje su iskovane van područja na kome su delovale. Ona se temeljila na aspiracijama bukureških vladajućih fašističkih krugova i nastojanjima nekolicine iredentista iz severoistočne Srbije, izolovanih od svoje sredine.¹⁰² Raspoloženje srbijanskih Vlaha predstavlja istorijski primer nezainteresovanosti jednog stanovništva za ideju iredente.

Istorija rumunske iredente, pored atributa tipičnih za iredentu uopšte, zna za mnoge specifičnosti samo njoj svojstvene. Njeni metodi i sredstva izviru iz postojećih političkih prilika i prilagođavani su složenim nacionalno-socijalnim osećanjima i shvatanjima i nivou kulture vlaškog stanovništva. Instrumenti putem kojih je vršena propaganda su vrlo raznoliki; od već oprobanih u istoriji iredentističkih pokreta do neuobičajenih, osobenih za ovu iredentu. Čitava njena aktivnost za vreme drugog svetskog rata uokvirena je i usmerena međunarodnim položajem okupirane Srbije i vazalne Rumunije. Tradicija dobrih odnosa rumunske i srpske, odnosno kasnije jugoslovenske države, kao i, u evropskim razmerama, uzorne nacionalne trpeljivosti između Srba i Rumuna, u izvesnoj meri takođe čini jednu od determinanti karakteristika ove pojave.

Mada su neki krugovi u Rumuniji bili naročito zainteresovani za severoistočnu Srbiju, ova je bila na periferiji sverumunskog iredentističkog programa. Interesi Bukurešta u Erdelju i Dobrudži, Besarabiji i Bukovini, Maramurešu, pa i Banatu uvek su smatrani vitalnijim. Realnije osnove za uspeh i stvarno veće uspehe pokazala je iredenta u jugoslovenskom delu Banata. Nasuprot činjenici da su neke fašističke organizacije uspele da okupe oko sebe makar mali deo naroda u zapadnom Banatu, stoji činjenica da su svi socijalni slojevi severoistočne Srbije ostali po strani od bilo kakve političke ili kulturne organizacije koja bi imala rumunski nacionalni karakter. Funkcionalnost iredentističkih tela oduvek se ogledala, gotovo iscrpljivala, u delatnosti njihovih šefova, čija je uloga bila dominirajuća. Za svo vreme svog bitisanja u severoistočnoj Srbiji iredenta se malo primećivala, nije dobijala krupnije razmere niti je javnost njom naročito bila zabavljena.

I pored toga, iredenta u severoistočnoj Srbiji je od svog nastanka gotovo neprekidno ispoljavala znake aktivnosti. Uslovi re-

¹⁰² Još krajem septembra 1918. Trumbić, u pismu Pašiću, daje karakteristike rumunske iredente na jugoslovenske zemlje, koje važe za svo vreme njenog postojanja: »Što se tiče iredenata italijanskih i rumunskih ima se istaći i to da oni u Austro-Ugarskoj nisu dali znake nikakvog života ni pokreta, koji bi predočio volju naroda da se oslobodi, pa stoga iredentisti na strani radili su individualno oslanjajući se na dotične vlade i radeći pod njihovom kontrolom.« *Grada o stvaranju jugoslovenske države* (I. I — 20. XII 1918), Beograd 1964, 315.

žima bojarsko-polufeudalne, buržoasko-demokratske i fašističke Rumunije nisu prekidali kontinuitet njenog postojanja. Uporedo s tradicijom srdačnih odnosa Bukurešta sa Beogradom vegetirale su i aspiracije Rumunije na teritoriju između Timoka i Morave.

S obzirom da iredenta u periodu drugog svetskog rata nije pobrala neke značajne rezultate, revolucija s njom nije imala krupnih teškoća. Međutim, splet pojava koje su proizašle iz čitave te akcije imao je, mada uvek relativno skromnog obima, reperkusija od značaja za istoriju jugoslovenske socijalističke revolucije na teritoriji severoistočne Srbije i istoriju naroda toga kraja uopšte.

Résumé

IRREDENTISME DE LA ROUMANIE FASCISTE DANS LA SERBIE DU NORD-EST DE 1941 À 1944

DRAGOLJUB PETROVIC

Si l'on cherchait dans les sources historiques les données sur les origines de l'irrédentisme roumain dans les régions nord-orientales de la Serbie, les signes manifestes indiqueraient la fin des années soixante-dix du dix-neuvième siècle. Jusqu'à la fin même de la Deuxième guerre mondiale cet irrédentisme procédait en général furtivement et, somme toute, n'éveillait un intérêt considérable chez personne. C'est seulement après de gros événements et de changements politiques radicaux au Sud-Est de l'Europe à la transition entre les années trente et les années quarante de notre siècle que les nouveaux milieux dirigeants de la Roumanie adoptèrent, parallèlement à la fascisation du pays, aussi la conception sur la nécessité d'une révision des frontières des Etats européens.

Les revendications territoriales visant la Serbie du Nord-Est ont été exprimées dans quelques actes des plus autoritaires du gouvernement profasciste du général Antonescu approximativement à l'époque du débâcle d'avril du royaume yougoslave en 1941. C'est alors que fut créé un appareil spécial qui, grâce à la générosité des personnalités officielles de Bucarest, a dépensé de considérables moyens pécuniaires pour la cause irrédentiste. Autrement, peu de gens faisant partie de cet appareil ont compté à s'attirer des masses populaires de cette région, par une propagande de vive voix et par écrit, en premier lieu au moyen de la presse et des livres roumains, ensuite par diverses prestations matérielles et en affranchissant les prisonniers de guerre, originaires de la Serbie du Nord-Est, sous prétexte qu'ils fussent d'origine roumaine, afin que ces masses, par une espèce de plébiscite par écrit portassent à la connaissance de l'opinion publique mondiale leur désir de s'incorporer dans la «Grande Roumanie». Cependant, le mouvement irrédentiste qui avait manifesté, dans les premiers mois de l'occupation une grande animation pour devenir plus tranquille et moins ambitieux dans la phase ultérieure, a subi un échec total dans le territoire même du Nord-Est de la Serbie. De nombreux facteurs, à partir des mesures que prenaient envers le mouvement irrédentiste les forces de quislings nationalistes, les

institutions' révolutionnaires, les organes des autorités d'occupation, jusqu'à celles qui ont leur origines dans l'évolution sociale et historique du milieu où le mouvement irrédentiste développait son activité ont contribué à rendre ses buts inacceptables pour la population de cette partie de la Serbie, malgré tous les efforts qu'il faisait. Comme la guerre s'approchait de sa fin et le fascisme était de plus en plus sur la défensive, les manifestations de ce phénomène diminuaient à vue d'oeil pour ne disparaître définitivement qu'avec la création de la Roumanie du front populaire.